

KIRIM-TATAR SÖZ VARLIĞINDA BAZI EŞ ANLAMLI SIFATLARIN KULLANIMI ÜZERİNE NOTLAR

Seher MAŞKARAOĞLU*

Özet:

Bir dilde, birbirine eş anlamda birçok sözcüğün bulunması o dilin zenginliğini gösteren özelliklerdendir. Kırım-Tatar Türkçesinin sözlük yapısı (sözlüğü), ölmekte olan bir dil olmasına rağmen çok zengindir. Bu zenginlikler arasında da eş anlamlı sıfatların gücü, çokluğu göze çarpmaktadır. Çalışmamızda Kırım-Tatar söz varlığında sıfat olan sözler taranmış ve eş anlamlılık bakımından incelenerek bir söz hazinesi biriktirilmiştir. Elde edilen bu sözlerde eş anlamlılığın nasıl oluştuğuna dair inceleme yapılarak hangilerinin alıntı (ödüncleme) yoluyla, hangilerinin aynı kökenden morfolojik farkla oluştuğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kırım-Tatar Türkçesi, tehlikedeki diller, sıfat, eş anlamlılık.

Notes on the Usage of Some Synonymous Adjectives in the Vocabulary of Crimean Tatars

Abstract:

There are a lot of words in a language almost identical in meaning among the properties showing the richness of the language. Crimean Tatars, although a dictionary of the Turkish language dying structure is very rich. This richness in the power of synonyms title features plurality eye. In our study the Crimean Tatar a promise treasure examining the scanned words and adjectives in the vocabulary of significance in terms of co-deposited. Which of these words quoted by obtained by examining how synonymy that occurs (through borrowing) through, which were explained by the different morphological occurs from the same origin.

Keywords: Crimean Tatar Turkish, endangered languages, adjectives, co-significance.

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Programı, seher--memis@hotmail.com.

1. Giriş

Türk dilinin sınıflandırılmasında Kuzeypatı (Kıpçak) Grubu içinde yer alan (Öner 1998: XXV) Kırım-Tatar Türkçesi, ikinci binyıl başlarından beri Kırım'da yaşayan Kıpçak (Tatar, Nogay) kökenli Tatarların diline verilen genel bir addır. Kırım-Tatar Türkçesi karışık bir yazı dilidir ve gerçekte birbirinden oldukça farklı üç ayrı diyalekti kapsar: Kuzey diyalekti (Nogayca), Orta diyalekt (Tatarca) ve Güney diyalekti (Türkiye Türkçesi) (Tekin, Ölmez 2003: 122-123).

Kırım jeopolitik açıdan önemli stratejik bir bölgedir. Kırım'ın 1783'te Ruslar tarafından ilhak edilmesinden sonra bölgede yaşayan Kırım Tatarlarının bir kısmı ana vatanlarını terk ederek Balkanlara ve Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Kırım'da kalan Kırım Tatarları ise Kırım'ın Tatarsızlaştırılması gibi siyasi amaçlar doğrultusunda bir bahane ile 1944'te zorunlu göçe tabi tutulmuş; ana vatanlarından sürgün edilen, nüfusunun önemli bir kısmını sürgün sırasında yitiren ve farklı ülkelere, dağınık bir şekilde yerleştirilen Kırım Tatarları dil bilimsel bakımdan da bir tür 'dil kırımı'na uğratılmıştır (Sarı 2016a: 214). Kırım-Tatar Türkçesi, bugün UNESCO tarafından ortaya konulan *Tehlike Altındaki Diller Atlası*'nda "ciddi tehlike altında" kategorisinde yer almaktadır. 2001 yılı verilerine göre Kırım Otonom Bölgesi'ndeki toplam nüfusun %12.03'ünü oluşturan Kırım Tatarlarının toplam sayısı 248.200'dür. Kırım-Tatar Türkçesinin konuşur sayısı ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu konuda yapılan bazı çalışmalarda Kırım-Tatar Türkçesini ilk dil olarak kullananların sayısının 100.000'i geçmeyeceği yönünde tahminler yer almaktadır. Kırım Tatarlarının büyük bir çoğunluğu ikidillidir ve günlük hayatlarında yaygın olarak Rusçayı kullanmaktadırlar. Kırım-Tatar Türkçesinin kullanımında özellikle yetişkin ve genç nesil arasında büyük bir düşüş vardır. Çocuklukta ana dillerini öğrenen ve kullanan Kırım Tatarları yetişkinlikte ana dillerini kullanmayı bırakmakta, sosyal çevre içerisinde prestijli dil konumundaki Rusçayı tercih etmektedirler. Kırım-Tatar Türkçesi ise ağırlıklı olarak yaşlılar tarafından kullanılmaktadır (Sarı 2016b: 251).

Ölmekte olan küçük bir yazı dili olmasına rağmen Kırım-Tatar Türkçesinin sözlük kapasitesi çok zengindir. Bilindiği gibi, bir dilde birbirine eş anlamda birçok sözcüğün bulunması o dilin zenginliğini gösteren özelliklerdendir. Ali Şîr Nevaî'nin *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserinde Türkçenin yüksek bir edebî dil olmasını mümkün kılan, sahip olduğu özellikleriyle Farsçayı geride bırakan dillik deliller olarak gösterdiği örneklerden biri en küçük anlam farkı için kelimeler yaratılmasıdır. Nevaî eserinde "cüz'-i mefhûmât" için birçok kelime yaratıldığını söyleyerek Türkçenin yakın anlamli kelimeler bakımından zenginliğine işaret etmiştir. Ayrıca aralarındaki farkın çok az olduğunu belirterek şiir dilinde son derece önemli rolü olan sinonimlere dikkati çekmiş-

tir (Özönder 1996: 15-16). Bir dilin zenginliğini bu yönleriyle değerlendirmek ilgi çekici olduğu kadar bugün de kullanılan bir yöntemdir. Kırım-Tatar söz varlığını ortaya koyan ve genellikle Kırım Tatarca-Rusça olmak üzere iki dilli hazırlanan sözlükleri incelediğimiz zaman Nevaî'nin dikkat ettiği eş anlamlılık zenginliği göze çarpmaktadır.

Genel dil biliminde tartışmalı konulardan biri olan eş anlamlılığı, araştırmacılar farklı şekillerde tanımlamışlardır. Korkmaz, eş anlamlılığı iki veya daha çok kelimenin aynı veya birbirine yakın anlam taşınması olarak tanımlarken dil bilimi açısından aslında anlamca birbirine tıptı tıpına denk düşen çok az kelime olduğunu, eş anlamlı sözlerin genellikle bazı kelimelerdeki kavram inceliklerinin çeşitli sosyal ve dil kesimlerinde zamanla gölgenmeye uğrayarak anlamca birbirlerine yaklaşmalarından oluştuğunu belirtir (Korkmaz 2007: 85-86). Vardar'a göre eş anlamlılık, iki ya da daha çok sayıda göstergenin aynı anlama gelme, aynı gösterenlerin aynı gösterileni belirtme özelliğidir. Vardar, eş anlamlılığın çoğu kez salt nitelikli olmaktan uzak olup bu nedenle özdeşlikten çok anlamca yakınlık belirttiğini, çünkü aynı bağlamda hiçbir anlam ayırtısı getirilmeden birbirinin yerini alabilecek göstergelerin az sayıda olduğunu söyler (Vardar 2002: 94). Karaağaç, eş anlamlılığı anlam veya işlevce birbirinin aynı veya benzeri olan dil birimlerinin ilişkisi olarak görür. Dillerde anlam bakımından birbirleriyle tamamen örtüşen sözlerin genellikle bulunmadığını, eş anlamlı sözlerin anlam bakımından birbirine benzer olmakla birlikte, birini diğerinden ayıran bir ayrıntıya sahip olduklarını ileri sürer (Karaağaç 2013: 373-374). *Dilbilim Sözlüğü*'nde ise eş anlamlılık sözcük ve tümcelerinin özdeş anlamları olmaları durumu şeklinde tarif edilir. Anlam bilimciler tarafından tam eş anlamlılığın söz konusu olmadığı, çünkü böyle bir durumun ancak iki sözcük bütün bağlamlarda birbirinin yerine kullanılabilirse olanaklı olabileceğinin öne sürüldüğü belirtilir (İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 118).

Genellikle benimsenen bir yargı, hiçbir dilde, başlangıçta, bir kavramı yansıtmak için birden çok göstergenin kullanılamayacağı biçimindedir. Bir başka deyişle, aynı dilde iki ayrı gösterge, bütünüyle aynı anlama gelemmez. Her dilde görülen eş anlamlılar arasında kimi zaman oldukça büyük kimi zaman pek küçük anlam farkları vardır. Yoksa bile kullanım farkı bulunur. Bu bakımdan bu gibi öğeleri yakın anlamlı kelimeler olarak tanımlamak daha doğru olur. Durum böyleyken birbirine yakın anlamlı sözcükler için Yunanca da kullanılan *syn* (birlikte, eş) ve *onoma* (ad) sözcüklerinden kurulan *sünônimos* terimi bütün dillerde yaygınlaşmıştır (Aksan 2016: 99, Aksan 2004: 157, Tekin 1997: 116).

Temelde alıntı kelimelerle yerli kelimelerden kaynaklandığı üzerinde hemfikir olunan eş anlamlılıkta (Özden 2014: 164), genellikle yabancı kökenlilerle yerlilerin dilde kullanılışları sırasında -bunlar anlamca birbirine çok

yaklaşmış bile olsa- kurdukları bağlantılar, bağdaştırdıkları ögeler açısından çoğunlukla ayırım vardır. Bir dil içinde yerli kökenli eş anlamlıların bolluğu dilin anlatım gücünü artırmaktadır (Aksan 2007: 191).

Eş anlamlılık ölçeğinde, derecesine göre farklı türde eş anlamlılıkların olduğu düşünülür. Lyons, iki temel eş anlamlılık türünden söz ederek eş anlamlılık terimini derecelendirir. Bazı bağlamlarda hem bilişsel hem de duygusal anlam eş değeri için “tam eş anlamlılık”, (tam eş anlamlı olsun ya da olmasın) bütün anlamlarında ve bütün bağlamlarda birbirinin yerine geçebilen eş anlamlı sözler için “bütüncül eş anlamlılık” terimlerini kullanır. Bu sınıflandırma düzeni dört tür eş anlamlılığa olanak sağlar (Lyons 1983: 399):

- Tam ve bütüncül eş anlamlılık,
- Tam ama bütüncül olmayan eş anlamlılık,
- Tam olmayan ama bütüncül olan eş anlamlılık,
- Tam ve bütüncül olmayan eş anlamlılık.

Lyons, birçok anlam bilimcinin “gerçek” eş anlamlılıktan söz ederken akla getirdiklerinin tam ve bütüncül eş anlamlılık olduğunu ve dilde böyle eş anlamlı olan çok az sözcük bulunduğunu belirtir (Lyons 1983: 400). Lyons, daha sonra “tam” ve “tam olmayan” eş anlamlılık arasındaki ayırımı artık kullanmayacağını söyleyerek eş anlamlılığı daha çok “bilişsel eş anlamlılık” terimiyle sınırlar (Lyons 1983: 401).

Cruse ise eş anlamlılık ölçeğinde bütünsel, bilişsel ve yakın eş anlamlılık olmak üzere üç tür eş anlamlılık derecesi öngörür (Cruse 1986; aktaran Doğan 2011: 81): Bütünsel eş anlamlılık, iki sözcüğün tüm anlamlarının bütün bağlamlarda karşılıklı yer değiştirebilmesi ve hem bilişsel hem de duygusal anlamında özdeşliğin olmasıdır. Bilişsel eş anlamlılıkta birinin yerine ötekini konması sonucu ortaya çıkan cümlelerin anlamı aynı ise iki ya da daha çok öge eş anlamlıdır. Yakın eş anlamlılık, anlamca daha az ya da daha çok benzer olan ancak aynı ya da özdeş olmayan ifadeler şeklinde tanımlanır. Yakın eş anlamlılık, temelde farklı doğruluk koşulları olan cümleler doğurması bakımından bilişsel ve bütünsel eş anlamlılıktan ayrılır. Bilişsel eş anlamlılık, eş anlamlı sözlük birimlerin aynılığı ya da özdeşliği olarak kabul edilirken yakın eş anlamlılık sözlüksel birimlerin anlamlarının nispeten yakınlığını, daha fazla ya da az benzerliğini ifade eder. Tartışmasız bütünsel eş anlamlı çifti bulmak hemen hemen imkânsızdır (Doğan 2011: 82-85). Bu bakımdan çalışmamızda incelenen sıfatların daha çok bilişsel eş anlamlı ya da yakın eş anlamlı oldukları söylenebilir.

2. İnceleme

Eş anlamlı sözlerin anlam bakımından yakın veya benzer olmalarının yanı sıra tamamının aynı söz türünden olması da şarttır. Farklı söz türünden olan sözlerden eş anlamlı dizi oluşmaz. Bir eş anlamlı dizinin oluşması için, diziye giren sözlerin ya ad ya sıfat ve eylem olmaları, yani aynı türden olmaları gerekir (Karaağaç 2013: 373). Kırım-Tatar Türkçesinin söz varlığını incelediğimiz zaman eş anlamlı sıfatların gücü, çokluğu göze çarpmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda sadece sıfat olan sözler taranmış, bunların içerisinde eş anlamlılık zenginliğini gösteren örnekler seçilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın bu bölümünde Kırım-Tatar Türkçesi sözlüklerinden (Useinov 2006; Karahan 2011) elde ettiğimiz eş anlamlı sıfatları Kırım-Tatar Türkçesi edebî metinlerinden derlenen cümlelerle örneklendirmek istiyoruz. Aşağıda tarama ile elde ettiğimiz söz varlığı anlam başlıkları altında verilmiş ve kökenleri de gösterilmiştir:

“Ahmak”

avanaı “ahmak, akılsız, alık, aptal, bön, budala, salak”

< Erm. yavanak “ahmak” (Eren 1999: 24).

Ne söyley bu avanaı, işnen degil, komandirovkağa ketem de, bu iş sayılmay mı? “Ne söylüyor bu avanak, iş için değil, bir görev üzerine gidiyorum da bu iş sayılmıyor mu?” -C. Ğafar (Kültür Bakanlığı 1999: 2).

aımaı / aħmaı “ahmak, budala; alık”

< Ar. aħmaı “aklını gereği gibi kullanamayan, bön, budala, aptal” (Karaağaç 2015: 141).

Yura doğru ayttı, men aımaım, eşekim ve bilmem daa kimim! “Yura doğru söyledi. Ben ahmağım, eşeğim ve daha bilmem kimim!” -E. Umerov (Atıcı 2008: 188).

Bir daa baısam, bu bizim aħmaı azbarımda peyda oldı. “Bir de baktım ki, bu bizim ahmak bahçemizde göründü.” -İ. Paşı (Yiğit 2008: 335).

Ağızından çııan sözler episi yalan, episi beftan, aħmaı ekensin! - dedi Kurtseit zornen ozünü tutup. “Ağzımızdan çıkan sözlerin hepsi yalan, hepsi iftira, ahmak imişsin, dedi Kurtseit kendini zorla tutarak.” -Çerkez Ali (Kültür Bakanlığı 1999: 11).

aılsız “ahmak, akılsız, alık, aptal, bön, budala, kafasız, beyinsiz, kuş beyinli, mankafa, kalın kafa”

< Ar. ‘aıl “düşünme, anlama ve kavrama gücü, us” (Karaağaç 2015: 143) + sız eki.

Bağrıma oı kibi iadala sözleri. / Ne yaptım men, deyim, anamını muğayttım! / Ogümde canlana onuñ saf kozleri... / Aılsız oldım men. Kalbine dert iattım. “Bağrıma ok gibi takılır sözleri. / Ne yaptım ben, diyorum, annemi

üzdüm! / Önümde canlanır onun saf gözleri... / Akılsız oldum ben. Kalbine dert kattım.” -Ş. Alaatdin (Kültür Bakanlığı 1999: 1).

Nafe - A, ıarı! Aılsız olma, şimdi bizler de yanar ıavurılıruz. İşte murad bunları da ateş almış daa ne beklersin. “Nafe - A, karı! Akılsız olma, şimdi bizler de yanar kavruluruz. Kader işte, bunları da ateş almış daha ne beklersin.” -S. A. Özenbaşı (Kültür Bakanlığı 1999: 10).

añıav “budala, salak, ahmak, akılsız, aptal; sünepe, uyuşuk; alık, bön, mıymıntı”

bk. Kazan-Tatar añaıav “1. akılsız, cahil. 2. ahmak.” (Öner 2015: 32), Karaçay-Malkar ankav “deli, hafif kaçık.” (Tavkul 2000: 85).

Bu omürde onu iç bir şey raatsızlamay. Atta, aıayınıñ ‘añıav’ degenide bile canı ağırmadı. “Bu hayatta onu hiçbir şey rahatsız etmiyor. Hatta kocasının ‘avanak’ dediğine bile canı sıkılmadı.” -A. Osman (Sezgin 2007: 403).

Añaıav oyun bozar, tentek toyın bozar. “Aptal oyun bozar, budala düğünü bozar.” -Atalar Sözü (Kültür Bakanlığı 1999: 11).

budala “budala, ahmak”

< Ar. budalâ “zekâca geri” (Karaağaç 2015: 210).

Qartbasınıñ sözlerini hatırladı: ‘Tek budala iç bir şeyden ıorımay. Koriu duygusundan marum adam degil, ıorıunu yeñe bilgen adam cesurdır’. “Dedesinin sözlerini hatırladı: ‘Sadece budala hiçbir şeyden korkmaz. Korku duygusundan mahrum adam değil, korkuyu yenebilen adam cesurdur’.” -E. A. Osmanoğlu (Yiğit 2008: 155).

Aımaı ozüni maıtar, budala ızını. “Ahmak kendini över, budala kızını.” -Atalar Sözü (Kültür Bakanlığı 1999: 11).

matüv “beyinsiz, ahmak, budala”

bk. Ar. ma’tüh “bunamış, bunak” (Karaağaç 2015: 519), Karaçay-Malkar matuh “1. beceriksiz, uyuşuk, tembel, mıymıntı, ağırkanlı. 2. dar kafalı” (Tavkul 2000: 294).

Kerçek, Kuddusın ağası da bar edi, ama o, ğarip, em matüv sumalai, em de babasıday içkini seve edi... “Aslında, Kuddus’un ağabeyi de vardı ama o zavallı, hem aptal hem de babası gibi içkiyi seviyordu...” -A. Hilmi (Kültür Bakanlığı 1999: 14).

Matüv doğmuşları ise onu vokzalda ıdıralar. “Akılsız aileleri ise onu istasyonda arıyor.” -Ş. Alaatdin (Kültür Bakanlığı 1999: 5).

sersem “sersem, şaşkın, serseri; kaçık, divane”

< Far. ser-sām “sersem” (Türkçe Sözlük 2005: 1736).

İç, sersem erif, amma sesin çıımasın! “İç sersem herif, ama sesin çıkmasın!” -Bekir Mustafa Masalı (Kültür Bakanlığı 1999: 4).

Butün gece uyusuzluıtan düğün iasevetinden baş da sersem oldu. “Bütün gece uykusuzluktan, düğün sıkıntısından başım da sersem oldu.” -S. A. Özenbaşlı (Kültür Bakanlığı 1999: 6).

tentek “budala, aptal; ahmak; alık; avanak; akılsız; anlayışı kıt; sersem; enayi”

bk. Karaçay-Malkar teltek, tentek “aptal, sersem” (Tavkul 2000: 390-391), Karay tentek “ahmak” (Baskakova, Zayonçkovskogo ve Şapşala 1974: 564).

Soırnı alsañ sav tuvar, tentekni alsañ soy kuvar. “Körü alırsan sağ doğar, aptalı alırsan soyunu bozar. -Atalar Sözü (Kültür Bakanlığı 1999: 11).

“Büyük”

balaban “büyük; yetişkin”

< Far. bâlabân “iri cüsseli insan, ayı, büyük davul tokmağı” (Gülensoy 2007: 107).

“Köluna balaban hayış kiniga tutıan?” soravinen orta derece hadimlerini portfelinden pek az ufai redikül tutıan madamni kosterdi. “Elinde büyük deri kaplı bir kitap tutan?” sorusu ile orta derece ilim adamlarının çantasından biraz daha ufak redikül tutan madamı gösterdi.” -C. Gafar (Kültür Bakanlığı 1999: 3).

Dohtur onıñ kozüniñ ogünde balaban, İorıunç ve yahşı merametli bir adam olup korüne edi. “Doktor onun gözleri önünde heybetli, korkunç ve çok merhametli bir adam olarak görünüyordu.” -A. Odabaş (Kültür Bakanlığı 1999: 7).

büyük “büyük; iri; uzun boylu; mühim”

< ET bedü- “büyümek” -k “büyük, iri” (Eraslan 2012: 557).

KB ~ DLT bedük “büyük”

CC beyik “yüce, büyük”

Saat bir oldu degende, o, yerinden İalİtı, barıp şifonyer İapısını açtı, urbarlarını deñİştirip, saçını taradı, soñra şifonyer İapısınıñ İç tarafındaki kuzgüğe baııp kozlerine buyük İara kozlük taıtı, kvartiradan çıtı, İapını kilitledi. “Saat bir olduğunda, o yerinden kalktı, şifonyerin kapağını açtı, elbiselerini değıştirip saçını taradı, sonra şifonyerin kapağının İç tarafındaki aynaya bakarak büyük siyah bir gözlük taktı, daireden çıktı, kapıyı kilitledi.” -E. Umerov (Atıcı 2008: 111).

Onlar şu saat seçilip büyük sevinçten yanı kelgen arkadaşlarını iarışladılar.
“Onlar o anda seçilip büyük bir sevinçle yeni gelen arkadaşlarını karşıladılar.”
-A. Odabaş (Kültür Bakanlığı 1999: 7).

iri “büyük, iri”

< ET *iri- g “iri, kaba, haşın, sert” (Eraslan 2012: 574).

KB irig “sert, kaba; haşın, gayretli”

Kimersi eykel tiklemekniñ eñ zemaneyi, yani tola degil, iri panelli bina iurgan kibi iolay yolunu údıra. “Kimisi heykel dikmenin en modern, yani tuğ-la değil, büyük panelli bina kurmuş gibi kolay yolunu arar.” -İ. Abduraman (Atıcı 2008: 5).

Mudireniñ sualine iri mavi ve cazibeli kozlerinden aúttığı koz yaşlarile cevap vermişdi... “Müdirenin sorusuna iri, mavi ve güzel gözlerinden akıttığı gözyaşlarıyla cevap vermişti.” -H. S. Ayvazov (Kültür Bakanlığı 1999: 1).

ıocaman “kocaman, çok büyük”

< ıoca “koca, ulu, efendi” (Toparlı, Vural ve Karaatlı 2007: 152) + man eki.

Kocaman bir çeçekni ańdırgan badem teregi ise ep yaınlay. “Kocaman bir çiçeği andıran badem ağacı ise hep yakınlaşıyor.” -A. Osman (Sezgin 2007: 229).

Lâkin en iadimiy adı - ÇatalKaya olsa kerek. Bu ad ona şu iocaman bir sıra dağniñ merkezinde tiklenip turgan çatalları ve tişleri için berilgendir. “Fakat bunların arasında en eskisi, herhâlde Çatal-Kaya’dır. Bu isim ona sıra hâlinde duran şu kocaman dağların ortasında dikili çatalları ve dişleri için verilmiştir.” -R. Fazıl (Kültür Bakanlığı 1999: 2).

ülkün “büyük; kocaman”

< ET ülken ~ ülgen “yüksek, büyük, ulu, yüce” (Orkun 2011: 879, Şirin 2010: 176).

Ülkün çırak yarığında, teren oylar içinde koz iapaiları yavaş-yavaş yumulğanını duymay ıaldı. “Büyük mum ışığında, derin düşünceler içinde göz kapaklarının yavaş yavaş yumulduğunu anlayamadan uyuyup kaldı.” -H. Edemova (Turan 2007: 104).

“Cesur”

batır “cesur adam, yiğit”

< ET batur “batır, kahraman” (Orkun 2011: 773).

CC bagatur “bahadır, yiğit, cesur, kahraman”

Far. bahâdur < Moğ. bağatur. Eski Kıpçakçada bahadur olarak geçer (Eren 1999: 33).

Kırim yigitleriniñ ziyneti ve yaraşığı demege lâyı ve boy-postı kelişken Salâhiddin bek adında genç ve batır bir yigit bar edi ki, hannıñ úzı onıñ esir-i aşına tutıun olğan edi. “Kırım yiğitlerinin ziyneti ve yakışıklısı demeye layık ve boyu bosu gelişmiş Salâhiddin Bey adında genç ve cesur bir yiğit vardı ki hanın kızı onun aşkının esiri olmuştu.” -O. Akçokraklı (Kültür Bakanlığı 1999: 2).

Mindigim zaman eski, uzai Tatarstan çöllerinde bir davuşle binlerce cav iaytarğan, duşman buzğan bir başbuğ pertavumman koküsim iabarır, yureğim urardı; ozümi bir han yahut bir batır zan eterdim. “Bindiğim zaman eski, uzak Tataristan çöllerinde bir sesle binlerce düşman çeviren, düşmanı bozan bir başbuğ tavrımla göğsüm kabarır, yüreğim vururdu; kendimi bir han veya bir kahraman zannedirdim.” -N. Çelebicihan (Kültür Bakanlığı 1999: 6).

merdane “cesur, yiğit, erkekçe”

< Far. merd + Far. -âne “erkeğe yakışır biçimde, mertçe, yiğitçe” (Karaağaç 2015: 531).

Duşmanıñ karınca bolsa da, oziñ merdane tut. “Düşmanın karınca da olsa, kendini yiğide yakışır bir hâlde tut.” -Atalar Sözü (Karahana 2011: 468).

mert “kahraman, gözü pek, cesur adam”

< Far. merd “1. yiğit. 2. sözünün eri, güvenilir kimse” (Karaağaç 2015: 531).

Namert dostıñ bolğası, mert duşmanıñ bolsın. “Namert dostun olacağına, mert düşmanın olsun” -Atalar Sözü (Karahana 2011: 470).

iorübilmez “korkusuz; cesur; korkmaz; yürekli”

< ET iorí- “korkmak” (Şirin 2010: 352).

ET iorí - ğu “korku, korkunç” (Eraslan 2012: 582).

KB ~ CC korku “korku”

ET bil- “bilmek” (Şirin 2010: 356).

KB ~ DLT bil- “bilmek” + mez eki.

Mektepte sınıfdaşları arasında azır cevaplığı, doğruluğı, iorübilmezliginen ayırılıp tura edi. “Okulda sınıf arkadaşları arasında hazırcevaplığı, doğruluğu, korkusuzluğu ile belli idi.” -H. Edemova (Kültür Bakanlığı 1999: 3).

cesür “cesur, cesaretli, yürekli, gözü pek”

< Ar. cesur “yürekli, cesaretli” (Karaağaç 2015: 219).

O da sizge beñzey, sağlam, cesür, aıllı. “O da size benziyor, sağlam, cesur, akıllı.” -H. Edemova (Turan 2007: 96).

Tabiat hışımına, yerniñ şaraitına uygun cinslar yetiştirmek mümkün. Buniñ için cesür yurekli, çıdamlı adamlar gerek. “Tabiatın hiddetine, yerin şartına uygun cinsler yetiştirmek mümkün. Bunun için cesur yürekli, sabırlı insanlar gerek.” -Çerkez Ali (Hendem 2008: 175).

curatlı “cesur, cesaretli, yürekli; kararlı”

< Ar. cur‘et “yüreklilik, ataklık, cesaret” (Karaağaç 2015: 223) +lı eki.

Boyle vaıtta insan biraz curatlıca olmaı gerek ebet. “Böyle zamanlarda insan biraz cesaretli olmalı.” -Z. Kurtnezir (Atıcı 2008: 382).

yurekli “yürekli, cesaretli, cesur, cüretkâr”

< Eski Türkçeden başlayarak kullanılır (yürek). Orta Türkçede yürek biçimi geçer. Eski Kıpçakçada da yürek olarak kullanılır. Türkçe yür- “hareket etmek” kökünden geldiği açıktır: yür- + -(e)k eki (Eren 1999: 462) + li eki.

Kardaşı ağası yanında ufaı, zayıf olup korünse de, iradeli, yurekli edi. “Kardeşi abisinin yanında ufak, zayıf olarak görünse de iradeli ve yürekliydi.” -İ. Paşı (Yiğit 2008: 327).

O nice asırlar evelki İaynaı omürniñ sırnı, nice saf yurekli adamlarnıñ ruħunu saılap tura... “O nice asırlardır önceki kaynak ömrün sırnını, nice temiz yürekli insanların ruhunu saklamakta...” -İ. Abduraman (Atıcı 2008: 66).

yigit “yiğit, yaman, mert, cesur, cesaretli, cüretli, yürekli, gözü pek, korkusuz”

< yigit “yiğit, genç” (Eraslan 2012: 624).

KB ~ DLT yigit “yiğit, genç”

CC yegit, igit “genç”

Sen acayip yigitsiñ, Arslan, dep maitadı onu bek. “Sen mükemmel yiğitsin, Arslan diyerek övdü onu bey.” - A. Osman (Sezgin 2007: 246).

“Meşhur”

belli “seçkin, ileri gelen, tanınmış, ünlü, meşhur”

< ET belgü + lüg “belli, aşikâr; bir alametle donanmış” (Eraslan 2012: 557).

KB belgülük “belli, açık”

DLT belgülüg “belli”

Oların balaları belli injenerler, belli ekonomistler, belli agronomlar ve yazıcılar olup yetiştiriler. “Onların çocukları tanınmış mühendis, tanınmış ekonomist, tanınmış ziraat mühendisi ve yazar oldular.” -Çerkez Ali (Kültür Bakanlığı 1999: 9).

aytuvlı “tanıdık, tanınmış, ünlü, meşhur; bilinen, tanınan”

< ET ay- “demek, söylemek, açıklamak” > ayt- ~ ayıt- “söylemek, demek; sormak” (Orkun 2011: 766, 767; Şirin 2010: 390, 391).

KB ~ DLT ayıt- “söylemek”

CC ayt- “söylemek, demek, anlatmak, bildirmek” + uv eki + lı eki.

Sözlerden anlaşılı, ıulalı salsañ kimerde, / Yaşlığında pek aytuvlu çoban bolğan, er yerde. “Sözlerinden anlaşılır, kulak verirsen bazen de, / Gençliğinde pek meşhur çobanmış, her yerde.” -M. Nüzhet (Kültür Bakanlığı 1999: 3).

Ebet, kene yaşayacağım kele. Bu azaplı omürimi bir kün daa uzatmaı hatiri için, masallarda aytuvlu padişa balalarınıñ baldırlarını kesip, minek iuşuna iptirganday, men de baldırımdan bir parça kesip çip-çiy aşayacağım kele. “Evet, gene de yaşamak istiyorum. Bu eziyetli ömrümü bir gün daha uzatmanın hatırı için - masallarda meşhur padişah çocuklarının baldırını kesip binek kuşuna vermesi gibi- benim de baldırımdan bir parça kesip çığ çığ yiye- sim geliyor.” -A. Hilmi (Kültür Bakanlığı 1999: 2).

meşur “meşhur, ünlü”

< Ar. meşhūr “1. ünlü, tanınmış, herkesçe bilinen, angın. 2. ünlü, tanınmış kimse.” (Karaağaç 2015: 533).

Sultan diiatnen baılan da, iarşısındaki adamnıñ butün kundoğuşıa oz sarğuşlığinen, garipliğinen meşur Bekir Mustafa olğanını korgen. “Sultan dikkatle bakmış ve karşısındaki adamın Doğu’nun her yerinde sarhoşluğuyla, garipliğiyle meşhur olan Bekir Mustafa olduğunu görmüş.” -Bekir Mustafa Masalı (Kültür Bakanlığı 1999: 3).

Şeerniñ töpesinde, şimal tarafta meşur Ay-Petri dağı tiklenip tura. “Şehrin yukarısında, kuzey tarafta meşhur Ay-Petri Dağı dikiliyor.” -R. Fazıl (Kültür Bakanlığı 1999: 2).

namlı “namlı, ünlü, tanınmış, meşhur”

< Far. nâm “1. ad. 2. ün.” + lı eki. (Karaağaç 2015: 586).

Aradan on beş - yigirmi yıl keçken soñ, düşmanlar arasında namlı bir batır yetişkeni eşitile. “Aradan on beş yirmi yıl geçtikten sonra, düşmanlar arasında namlı bir yiğidin yetiştiği işitilir.” -Çorabatır Destanı (Kültür Bakanlığı 1999: 32).

Mektep ilim deryasıdır, sen buna dal da çü, / Namlı, şuretli olursın, cail- likni ur da çü! “Mektep ilim deryasıdır, sen buna dal da çık, / Namlı, şöhretli olursun, cahilliği vur da çık!” -Y. Ş. Ali (Kültür Bakanlığı 1999: 1).

“Çevik”

areketçen “canlı, çevik, faal”

< Ar. hareket “1. bir cismin durumunun ve yerinin değişmesi, devinim. 2. vücudu oynatma, kıpırdatma veya kimildanma. 3. davranış.” (Karaağaç 2015: 338) + çen eki.

— *Oyle olsa, bugün onu men alıp keteyim, — dedi iartlarınıñ biraz areketçen soyu.* “Öyleyse, bugün onu ben götürüyüm, dedi yaşlıların hareketli olanı.” -Çerkez Ali (Kültür Bakanlığı 1999: 4).

O uzun iuru kevdeli, gayet areketçen ve keskin davuşlı iadın. “O; uzun, kuru gövdeli, gayet hareketli ve keskin sesli (bir) kadın.” -A. Osman (Sezgin 2007: 473).

çevik “çevik, atik, hızlı, becerikli”

< ? *çabuk < *çap- (Gülensoy 2007: 233).

Far. çabuk (Türkçe Sözlük 2005: 418).

Ogde üz, artta yigit, zurnalarınıñ biri-birini ozmağa tırışan kibi, gurdeli sesleri, davulnuñ dımpıldısı altında meydannuñ yarisına barğanda üznuñ iarşısına, umütsizden uzun boylu, ateş koz, dülber yigit çıtu ve çevik areketlernen, üznu ianatu altına üstırğan şain kibi, parmaiları ucunda ogge areket etti. “Önde kız, arkada delikanlı, zurnaların birbirini geçmeye çalıştığı gibi, coşkun sesleri, davulun gümbürtüsü altında meydanın yarisına gittiğinde kızın karşısına, ümitsizce uzun boylu, ateş gözlü, güzel delikanlı çıktı ve çevik hareketlerle, kızın kanadının altına kıstırmış şahin gibi, parmaklarının ucunda öne hareket etti.” -H. Edemova (Hendem 2008: 342).

Gazetalarda Rustemni suvuıianlı, çevik areketli, iradeli boksçı dep yazsalar da şimdi o eyecanlana, vucudunda yengil titrev duyup tarsııa edi. “Gazetelerde Rüstem’i soğukkanlı, çevik hareketli, iradeli boksör diye yazsalar da şimdi o heyecanlanıyor, vücudunda hafif titreme hissederek sıkıntı çekiyordu.” -A. Osman (Sezgin 2007: 105).

çalt “hızlı, süratli, seri, çabuk, çevik”

bk. Kazan-Tatar çalt it- “iki maddeyi aniden birbirine vurarak ses çıkarmak, çat etmek” (Öner 2015: 90), Karay çalt “hızlı, çabuk” (Baskakova, Zayonçkovskogo ve Şapşala 1974: 623).

Eger çamasırhanede çoı eglenmesek, rayonğa da barıp kelmek mümkün. Aydı, çalt übirda!.. “Eğer çamasırhanede çok oyalanmazsak ilçeye de gidip gelmek mümkün. Haydi, kıpırda biraz!..” -İ. Abduraman (Atıcı 2008: 8).

Ne degenler, alırız degenlermi, çalt aytsa şunu! “Ne demişler, alırız demişler mi? Çabuk söylesene şunu!” -A. Odabaş (Kültür Bakanlığı 1999: 1).

çabik “çevik, tetik, atik, hızlı ve hareketli”

< Orta Türkçede şabük olarak geçer. Clauson'a göre Farsça çâbuk'tan alınmıştır. Brockelmann, Menges, Räsänen çap- “vurmak” kökünden geldiğini; Tenişev, çap- kökünün türevleri arasında olduğunu belirtmiştir (Eren 1999: 75).

Çalía yatían yigit eki elinen başını avuçladı, inilti iopardı, soñra çabik areketle çevirilip yüzüloyun yattı. “Sırtüstü yatan genç iki eliyle başını avuçladı, inilti kopardı, sonra hızlı hareketlerle dönüp yüzükoyun yattı.” -E. Umerov (Atıcı 2008: 118).

Şerife — Pencereye çap! Çabik bu tarafía, bu tarafía! “Şerife — Pencereye koş! Çabuk bu tarafa, bu tarafa!” -S. A. Özenbaşı (Kültür Bakanlığı 1999: 10).

tez “hızlı; çabuk”

< Far. tiz “1. Tez, acele, çabuk, ivedi. 2. Süratli, hızlı.” (Eren 1999: 406, Karaağaç 2015: 799).

CC tez “tez”

Pek açuvlansa: Rabbim, tez künde, tez saatde benim canımı al da, bunıñ iaarinden meni iurtar - dep oz-ozünü iargay turğan. “Çok sinirlenirse: ‘Rabbim, tez günde, tez saatte benim canımı al da beni bunun kahrından kurtar!’ diye kendisine beddua ederdi.” -A. Hilmi (Kültür Bakanlığı 1999: 9).

“Zavallı”

ğarip “zavallı, biçare”

< Ar. ġaráb “kimsesiz, zavallı” (Karaağaç 2015: 314).

Ğarip yurek çapalana, tenler, tükler ürpere, / Tozmiy goñül, avelenip alçala bom-boş yerge. “Garip yürek çırpınır, tenler, tüyler ürperir, / Yıpranmaz gönül, havalanıp alçalır bomboş yere.” -N. Çelebicihan (Kültür Bakanlığı 1999: 1).

Ğaripniñ o iadar çoi derdi bar, kitaplarğa sığmaycaı. “Garibin o kadar çok derdi var ki kitaplara sığmaz.” -A. Hilmi (Kültür Bakanlığı 1999: 5).

biçare “biçare, zavallı”

< Far. bá-çâre “çaresiz, zavallı kimse” (Karaağaç 2015: 200).

Oleyazdıı derdke derman tapalmayıp / Hastalığı gizli olğan biçareday. “Öleyazdık derde derman bulamayıp / Hastalığı gizli olan biçare gibi.” -Ş. Selim (Kültür Bakanlığı 1999: 3).

Sen bilmez degilsin ki, bu sene biçareniñ başında ne iadar sület ve tarlıı vardır. “Sen bilmiyor musun ki bu sene biçarenin başında ne kadar sıkıntı ve darlık var.” -S. A. Özenbaşı (Kültür Bakanlığı 1999: 3).

zavallı “fakir, yoksul, sefil, biçare, zavallı”

< Ar. zevâl “yok olma, yok edilme” (Karaağaç 2015: 842).

Taş İayalar da, bu yükniñ astında dayanalmay parça-parça olup, gurlep yııla, zavallı cin tayfasınıñ koylerini ozü tübüne komip taşlay eken. “Taş ve kayalar da bu yükün altında dayanamayarak parça parça olup gürültüyle yıkılıyor, zavallı cin taifesinin köylerini dibine gömüp bırakıyormuş.” -Ayuvdağ Efsanesi (Kültür Bakanlığı 1999: 3).

Başıa üzlar kule edi, / Bu zavallı İza edi, / Em içinden cana edi. “Diğer kızlar gülüyorlardı, / Bu zavallı kızıyordu, / Hem de ta içinden yanıyordu.” -M. Niyazi (Kültür Bakanlığı 1999: 4).

bayğuş “zavallı, biçare”

< bayıuş ~ bayğuş “baykuş” (Toparlı, Vural ve Karaatlı 2007: 25-26).

Kırım-Tatar Türkçesinde mecaz: “biçare, garip, zavallı” (Karahana 2011: 282).

Soñundan babasınıñ sözünden çümağa sainip, anasınıñ ise hatirini İyımamağa tırışa, bir bayğuşniñ, çiçek kibi İzına evlene. “Sonradan babasının sözünden çıkmaya sakınıp anasının ise hatirini kırmamaya çalışıyor, bir zavallının çiçek gibi kızıyla evleniyor.” -H. Edemova (Hendem 2008: 367).

Kozümniñ er daim yaşlanıp turğanı, / Goñlümniñ bayğuşday ağlap solğanı. “Güzümün daima yaşlanıp durduğu, / Gönlümün bir zavallı gibi ağlayıp solduğu” -I. Kadir (Kültür Bakanlığı 1999: 1).

“Cimri”

saran “cimri, hasis, varyemez, eli sıkı”

< KB ~ DLT saran “hasis, cimri, eli sıkı”

Saran bazirgân başı aldına çüianniñ sözüne İulaı asmay, İarşılup, oz yolunu devam ete. “Cimri bezirgânbaşı, önüne çıkanın sözüne kulak asmaz, karşılıyarak yoluna devam eder.” -Köroğlu Destanı (Kültür Bakanlığı 1999: 44).

Ahmedi saran adam olmaınen, er alda, bedava İazanılğan malını seve edi. “Ahmedi açgözlüydü. Mutlaka bedava kazanılan malı severdi.” -İ. Paşı (Yiğit 2008: 392).

İzğanç “cimri; hasis; açgözlü; pinti”

< ET İız ~ İız - ğaı “hasis” (Eraslan 2012: 580).

OT İisğan- + ç < İız+ğa-n-ç (Gülensoy 2012: 517).

CC kızgançı “hasis, pinti”

Balaban olsun İazan, / Kazanğa sığsın azdan / Yuz elli çuval pirniç, / Demesinler İızğanç! “Büyük olsun kazan / Kazana sığsın biraz / Yüz elli çuval pirinç, / Demesinler cimri!” -N. Ömer (Kültür Bakanlığı 1999: 1).

Mende er şey bar, saña ne gerek ise, episini al da ket. Men üzganç degilim.
“Bende her şey var, sana ne gerek ise hepsini al da git. Ben pinti değilim.”
-Çerkez Ali (Hendem 2008: 90).

kormemiş “cimri, eli sıkı, hasis, pahlı”

<ET körme- “görmemek” (Tekin 2010: 154) + miş eki.

KB ~ DLT ~ CC kör- “görmek”.

Kordiñmi, dey kormemiş bay, «Baht» endi kiyizge keçti, eyisi sen maña kiyizni ber, dey. “Gördün mü, der görmemiş zengin, ‘Baht’ şimdi keçeye geçti, sen bana keçeyi ver, der.” -Çerkez Ali (Hendem 2008: 90).

Kuçükliginde pek çoi kotek aşagan, pek başsız ve pek kormemiş osken Yaşar dudu bütün dünyaya olğan açuvını Esmadan almağa íarar vergen edi. “Küçüklüğünde çok dayak yiyen, çok disiplinsiz ve görgüsüz bir şekilde büyüyen Yaşar Dudu, bütün dünyaya olan hıncını Esma’dan almaya karar vermişti.” -A. Odabaş (Kültür Bakanlığı 1999: 4).

açkoz “açgözlü, gözü doymaz, cimri”

< ET aç “aç, tok olmayan” (Şirin 2010: 172).

KB ~ DLT ~ CC aç “aç, karnı tok olmayan”.

+ ET köz “göz” (Şirin 2010: 222).

KB ~ DLT ~ CC köz “göz”

Açkoz ecel maddesi tırmalay, suvara, kozlerim kâde íarara, sone ki, kâde aııya, alılılaşa. “Açgözlü ecel maddesi tırmalıyor, suluyor, gözlerim arada kararıyor, sönüyor arada da fal taşı gibi açılıyor, alıklaşıyor.” -A. Hilmi (Kültür Bakanlığı 1999: 1).

— *Kızganç! Açkoz! –dep uçırdı Maiye kozyaşlarını silip balalar birbirilerini eriştire başladılar Gülnar pencereniñ tozını sürtmek için eline çul aldı.* “— Kıskaç! Açgözlü! diye bağırıldı Maiye gözyaşlarını silerek. Çocuklar birbirini çekiştirmeye başladılar. Gülnar pencereyi silmek için eline çul aldı.” -E. A. Osmanoğlu (Yiğit 2008: 273).

“Geveze”

şaplavuz “geveze, çenebaz, boşboğaz, çalçene”

< şaplı avız (*mecaz*) “geveze” (Karahan 2011: 211).

Korülgeni kibi, anavı şaplavuz Azamat yalan aytağan. “Görüldüğü gibi, şu geveze Azamat yalan söylememiş.” -E. A. Osmanoğlu (Yiğit 2008: 68).

boşboğaz “boşboğaz, geveze”

< ET boş “boş” (Orkun 2011: 783) + boğ - u - z “boğaz” (Eraslan 2012: 561).

Korsen, Emin gibi boşboğazlar ızlarını nasıl iorçalay ekenler. “Görsen, Emin gibi boşboğazlar kızları nasıl koruyorlarmış.” -H. Edemova (Hendem 2008: 325).

lafazan “geveze; boşboğaz”

< Far. lâfzan “geveze, konuşkan”. Farsça lâfzan’daki -fz- ses düğümünü çözmek için Türkçede bir -a- oluşmuştur (Eren 1999: 278).

Refat 21 yaşlarında, alçai boyly, keñ omuzly, calpai betli, şırnuılı lafazan bir yaş edi. “Refat 21 yaşlarında, kısa boylu, geniş omuzlu, büyük suratlı, şirin geveze bir gençti.” -C. Seydahmet (Kültür Bakanlığı 1999: 3).

Fatma yenge çay iaynata, boyle aişamlarda o bir kereden lafazan olup iiala. “Fatma yenge çay kaynatıyor, böyle akşamlarda o daha fazla konuşuyor.” -E. A. Osmanoğlu (Yiğit 1999: 59).

“Yaramaz”

yaramaz “yaramaz; kerata; haylaz”

< ET yara- “işe yaramak, bir iş için uygun olmak, kullanışlı olmak” (Şirin 2010: 396).

KB ~ DLT yara- “yaramak; uygun gelmek, yaraşmak”

CC yaramaz “yaramaz”

Canları sıulğan, tarsııup başlağan yaramaz balalar başia oyunlar tüşünip çııaralar. “Canları sıkılan, bıkmaya başlayan yaramaz çocuklar başka oyunlar düşünüp buluyorlar.” -Çerkez Ali (Kültür Bakanlığı 1999: 9).

baştaı “yaramaz, yumurcak, afacan, kerata”

< ? başdaı “çoluk çocuğu olmayan, tek başına yaşayan” (Toparlı, Vural ve Karaatlı 2007: 25).

Kızımniñ iş yerinde bir iaç baştaı kişi onıñ üstüne çeşit iftira atıan... “Kızımın iş yerindeki birkaç yaramaz kişi onun üstüne çeşitli iftiralar atmış...” -Z. Kurtnezir (Atıcı 2008: 415).

kerata “çok haylaz, yaman”

< Rum. kerata “boynuzlar” (Eren 1999: 232).

Kalbi temiz degil, keratanıñ açuvlanğanınıñ sebebini de bilem. “Kalbi temiz değil, keratanın sinirlenmesinin nedenini de bilmiyorum.” -İ. Paşı (Yiğit 2008: 295).

aylaz “çok haylaz, yaman”

< ay+la-k [<*ay “boşta gezen”, *ay+la- “boşta gezmek, dönmek, dolaşmak”] (Gülensoy 2007: 407).

Aylaz bala, derslerini de azırlamay, oña bir vaüt uçten ziyade işaret ioymai mümkün degil. “Haylaz çocuk! Derslerini de yapmıyor, ona hiçbir zaman üçten fazla not vermek mümkün değil.” -E. A. Osmanoğlu (Yiğit 2008: 43).

çapın “haylaz; afacan; yaramaz; kerata”

< KB çap- “yüzmek”

DLT çap- “yüzmek; arı çamurla sıvamak; vurmak” + kın eki (Gülensoy 2007: 220).

Bir de baısam, o çapın Kıddus eken. “Bir de baksam, o yaramaz, Kudus’muş.” -A. Hilmi (Kültür Bakanlığı 1999: 3).

“Yoksul”

yoısul “yoksul, fakir”

< ET *yo - í “yok, yokluk, yoksul”(Eraslan 2012: 625).

KB ~ DLT yoı “yok” + sul eki

CC yoısul, yoısil “yoksul, fakir, çaresiz”

İç bir vaüt ezilgenlerniñ ve yoısuıllarıñ canını ağırtağan Alim için, Kırım dağları bile gururlanğanlar. “Hiçbir zaman ezilenlerin ve yoksulların canını yakmayan Alim ile Kırım’ın dağları bile gururlanmışlar.” -Haydutlar Mağarası Kızıлтаş Efsanesi (Kültür Bakanlığı 1999: 11).

Yoısuılların azatlığına çalışmaı işi er pionerin oz nefisinden yuksektir. “Yoksulların kurtuluğu için çalışmak her izcinin kendi nefisinden daha önemlidir.” -A. Hilmi (Kültür Bakanlığı 1999: 12).

fuıare “fakir, yoksul”

< Ar. fuıarâ “yoksul, fakir” (Karaağaç 2015: 308).

Çoraniñ babası Narik, Narikniñ ağası Arik, fuıarelerden olalar. “Çora’nın babası Narik, Narik’in ağabeyi Arik, (hepsi) fakirlerdir.” -Çorabatır Destanı (Kültür Bakanlığı 1999: 18).

Yaman açlı fuıarege bir yılanday sarılğan, / Malay korse İuvançından tap otları carılğan. “Şiddetli açlık fakire bir yılan gibi sarılmış, / Çocuk görünce sevincinden ta ödleri yarılmış.” -M. Nüzhet (Kültür Bakanlığı 1999: 4).

faır “fakir, sefil, yoksul”

< Ar. faıár “geçimini güçlkle sağlayan, yoksul, fukara” (Karaağaç 2015: 280).

Soñra, sultanım, bu İudretli içkiniñ faır dervişlerini büyük padişağa ve azamatlı padişalarını da ahmaı eşekke çevirgeniniñ özüniz şaati olursınız. “Sonra sultanım bu kudretli içkinin fakir dervişleri büyük padişaha ve azametli padişahları da ahmak eşeğe çevirdiğinin şahidi olun.” -Bekir Mustafa Masalı (Kültür Bakanlığı 1999: 4).

Azavğa aıian say Salgır, / Salgırını tapıan ıart Çatır, / Çatırda adaşıan kop faıur, / Onu da korgen bu keday. “Azav’a akmış sığ Salgır, / Salgır’ı bulmuş yaşlı Çatır, / Çatır’da yolunu kaybetmiş çok fakir, / Onu da görmüş bu şair.”
-B. Çobanzade (Kültür Bakanlığı 1999: 2).

carlı “fakir, yoksul”

< ET yarığ “acınacak, zavallı, sefil” (Eraslan 2012: 621).

DLT yarığ “fakir, yoksul, acınan, yarlıganmış”

CC yarığ “fakir”

Ozim carlı bolsam da, goñlim baydır, alay. “Kendim fakir olsam da gön-lüm zengindir” -Boztorgay (Karahan 2011: 407).

Barlı bolsan - allegimsin, carlı bolsan - bitli baş, / Yuvaş bolsan, adın-yo-lun - ibaıbaş ya dürbetaş. “Zengin olursan kibirlisin, fakir olursan bitli baş, / Mülâyim olursan, adın yolun, akına veya türbe taş.” -M. Nüzhet (Kültür Bakanlığı 1999: 3).

3. Sonuç

Söz varlığı, dilde olan bütün sözlerin toplamından ibarettir. O dilin ne durumda olduğunu gösterirler. Söz varlığı ne kadar zenginse, dil de o kadar zengin ve gelişmiş sayılır. Kırım-Tatar Türkçesi bugün tehlike altındaki diller arasında yer almasına rağmen yüzlerce yıllık tarihî gelişimi boyunca sözlük yapısını kendi iç kaynaklarına dayanarak zenginleştirmiştir. Kendi katman gövdeleri esasında yeni sözler yapılmıştır, söz anlamları genişlemiştir, edebî dile ağızlardan çeşitli devirlerde sözler alınmıştır. Kırım-Tatar Türkçesi-nin sözlük yapısının zenginleşmesinde iç kaynak olanakları önemli rol oynamaktadır. Buna rağmen dünyada hiçbir dil yalnızca iç olanaklarına dayanarak biçimlenmez; dillerin sözlük yapısı başka dillerden söz alma sonucunda da gelişir. Başka dillerden söz alma çeşitli siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler sonucunda ortaya çıkar. Kırım Tatarlarının Türk ataları, eski zamanlardan beri başka Türk ve yabancı kabileler ve halklarla yan yana yaşamışlardır. Kabileler ve halklar arasında olan çeşitli ilişkiler sonucunda, Kırım-Tatar Türkçesine kardeş ve yabancı halkların dillerinden birtakım sözler alınmıştır (Memetov 2006).

Kırım-Tatar Türkçesinin kelime hazinesi kendi içerisinde Kıpçak Türkçesine dayanır. Güneybatı dillerinde bulunan birçok unsuru da içine alır. Bu yüzden de dilde eş anlamlı kelimeler oldukça fazladır: *tüs // renk* “renk”, *ald // og* “ön”, *ciber- // yolla-* “yollamak”, *ayt- // söyle-* “söylemek”, *day // kibi* “gibi” (birinci kelime Kıpçak grubuna, ikinci kelime ise Oğuz grubuna ait) vs. (Sevortyan 2001: 351).

Çalışmamızda Kırım-Tatar Türkçesi sözlükleri üzerinde yaptığımız tarama sonucunda elde ettiğimiz eş anlamlı sıfatlar esas malzememiz oldu ve

on kavram üzerinden eş anlamlılık zenginliğini göstermeye çalıştık. Bizim yaptığımız kesitte bile bazen kökenleri farklı olan sekiz ayrı kelimenin aynı kavrama hizmet ettiğini gördük. Kendi sözleri arasında olduğu gibi, Arapça ve Farsçadan yaptığı alıntılar dolayısıyla Kırım-Tatar Türkçesi alıntı sözler arasında da eş anlamlılık konusunda bize bol örnek verdi. İncelememizin ardından temelde alıntı kelimelerle yerli kelimelerden kaynaklanan eş anlamlılığın Kıpçakça ile Oğuzcanın kesişme noktası gibi meydana gelen ve karışık bir yazı dili olan Kırım-Tatar Türkçesinde doğal olarak daha çeşitli ve zengin olduğu sonucuna ulaştık.

Kısaltmalar

- Ar. Arapça
 CC bk. Grönbech, K.
 DLT bk. Kâşgarlı Mahmûd.
 Erm. Ermenice
 ET Eski Türkçe
 Far. Farsça
 KB bk. Arat R. R.
 Rum. Rumca

Kaynaklar

- Aksan, D. (2016), *Anlambilim*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
 Aksan, D. (2004), “Eş anlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eş anlamlılardan Yararlanma”, *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, İstanbul: Multilingual Yayınları, s. 157-168.
 Aksan, D. (2007), *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 439.
 Arat, R. R. (1979), *Kutadgu Bilig III - İndeks*, (Neşre hazırlayanlar: K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47.
 Atıcı, A. (2008), *Yıldız Dergisi Kırım Türkçesi Derlemeleri I (Giriş-Metin-Sözlük)*, Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
 Baskakova, N. A.; Zayonçkovskogo, A.; Şapşala S. M. (1974), *Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar*, Moskva: Russkiy Yazık.
 Çeneli, İ. (1997), *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri* (Çev. M. Argunşah), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 677.
 Doğan, N. (2011), “Türkiye Türkçesi Fiillerinde Eş Anlamlılık”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 19, s. 78-88.
 Eraslan, K. (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Eren, H. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım

Evi.

- Grönbech, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch, Türkischer wortindexzu Codex Cumanicus*, Einar Munksgaard, Kopenhagen [Türkçe Çev. Aytaç K. (1992) *Kuman Lehçesi Sözlüğü-Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.].
- Gülensoy, T. (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hendem, E. (2008), *Yıldız Dergisi Kırım Türkçesi Derlemeleri II (Giriş-Metin-Sözlük)*, Ege Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- İmer, K., Kocaman A., Özsoy S. (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Karaağaç, G. (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2015), *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, S. O. (2011), *Dobruca KırımTatar Ağzı Sözlüğü*, Köstence.
- Kâşgarlı, M. (1999), *Divanü Lügat-it-Türk* (Çev. B. Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 524.
- Korkmaz, Z. (2007), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kültür Bakanlığı (1999), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi*, c:13, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Lyons, J. (1983), *Kuramsal Dilbilime Giriş* (Çev. A. Kocaman), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Memetov, A. M. (2006), *Zemaneviy KırımTatar Tili*, Simferopol.
- Orkun, H. N. (2011), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 703.
- Öner, M. (2015), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özden, H. İ. (2014), “Türkiye Türkçesinde Eş Anımlılık ve Örtmece (Tabu) Kelimelerin Eş Anımlılık İçindeki Yeri”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 16 (Özel Sayı I)*: s. 160-165.
- Özönder, S. B. (1996), *‘Alâ Şâr Nevâyâ Muḥâkemetü’l-Luğateyn İki Dilin Muha-kemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 656, Ali-Şîr Nevayî Külliyyatı: 15.
- Sarı, S. K. (2016a), “Tehlikedeki Dil Olgusunu Ortaya Çıkaran Etkenler ve Tehlikedeki Türk Dilleri”, *Tehlikedeki Türk Dilleri I. Kuramsal ve Genel Yaklaşımlar*, (Yayımcılar: S. Eker, Ü. Çelik Şavk), Ankara-Astana: Ahmet Yesevi Üniversitesi, s. 207-224.
- Sarı, S. K. (2016b), “Tehlikedeki Türk Dilleri: Genel Bir Bakış”, *Tehlikedeki Türk Dilleri I. Kuramsal ve Genel Yaklaşımlar*, (Yayımcılar: S. Eker, Ü. Çelik Şavk), Ankara-Astana: Ahmet Yesevi Üniversitesi, s. 227-291.

- Sevortyan, E. V. (2001), “Kırım Tatarcası” (Çev. M. Aliyeva), *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: X, s. 329-354.
- Sezgin, F. (2007), *Kırım-Tatar Yazarı Ayder Osman’ın “Yıllar ve Dostlar” Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, Sakarya Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Şirin, H. (2010), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.
- Tavkul, U. (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 770.
- TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1997), “Eşanlamlılık ve Kullanılış (I-II)”, *Türkoloji Eleştirileri*, Ankara: Simurg, s. 113-123.
- Tekin, T. (2010), *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez, M. (2003), *Türk Dilleri (Giriş)*, İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 2.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, A. (2007), *Kırım-Tatar Yazarı Uriye Edemova’nın “Ömürlük Yanımdasın” Romanının Dil Özellikleri*, Sakarya Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Useinov, S. M. (2006), *KırımTatarca-Rusça-Ukraince Lugat*, Akmesic: Ocak Neşriyatı.
- Vardar, B. (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yiğit, P. (2008), *Yıldız Dergisi Kırım Türkçesi Derlemeleri III (Giriş-Metin-Sözlük)*, Ege Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/en/atlasmap/language-id-342.html>.

